पठतु संस्कृतम्

कोविद:

पञ्चम-पाठः

सूक्तिः

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।

- महाभारतम्

तात्पर्यम्

सर्वदा स्वपन्तम् आलस्यवन्तं मनुष्यं दारिद्र्यस्य अधिदेवता अलक्ष्मीः प्रविशति । शयानम् (निद्रां कुर्वाणं) मन्दं नरं दारिद्र्यदेवता व्याप्नोति ।

बहुव्रीहि-समास:

- अन्यपदार्थ: प्रधानः

- रामस्य मुखं प्रसन्नम् अस्ति ।
  - प्रसन्नं मुखं यस्य स:
  - प्रसन्नमुख: राम:

- गणेशस्य हस्ते मोदकम् अस्ति ।
  - मोदकं हस्ते यस्य स:
  - मोदकहस्त: गणेश:

बहुव्रीहि-समास:

- प्रसन्नमुखम् - विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारय:
- प्रसन्नमुख: - बहुव्रीहि:

- पीताम्बरम् - विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारय:
- पीताम्बर: - बहुव्रीहि:

बहुव्रीहि-समास:

सर्वे बहुव्रीहिसमासा: त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति |

प्रसन्नं मुखं यस्य सः - प्रसन्नमुखः (राम:)

धृतं पुष्पं यया सा - धृतपुष्पा (सीता)

बहवः जनाः यस्मिन् तत् - बहुजनम् (गृहम्)

बहुव्रीहि-समास:

विग्रहस्य वचनम् अर्थम् आश्रित्य ।

प्रसन्नवदनः - प्रसन्नं वदनं यस्य सः

विशालनेत्रा - विशाले नेत्रे यस्या: सा

दीर्घकेशः - दीर्घाः केशाः यस्य सः

बहुव्रीहि-समास-प्रभेदा:

- बहुव्रीहि-समास:
  - समानाधिकरणः
    - प्रसन्नं मुखं यस्य स: प्रसन्नमुख:
  - व्यधिकरणः
    - शूलं पाणौ यस्य सः शूलपाणिः
  - नञ्
    - न विद्यते धनं यस्य सः अधनः
  - सहपूर्वपदः
    - लक्ष्मणेन सह वर्तते इति सलक्ष्मणः

समानाधिकरण-बहुव्रीहि-समासः

पूर्वपदम् उत्तरपदं च समानविभक्त्यन्तम्

चत्वारः भुजाः यस्य सः	चतुर्भुजः
जितानि इन्द्रियाणि येन सः	जितेन्द्रियः
कृतः परिश्रमः यया सा	कृतपरिश्रमा
हतः दानवः येन सः	हतदानवः

व्यधिकरण-बहुव्रीहि-समास:

पूर्वपदम् उत्तरपदं च भिन्नविभक्त्यन्तम्

मोदकं हस्ते यस्य स:	मोदकहस्त:
शूलं पाणौ यस्य सः	शूलपाणि:
विषं कण्ठे यस्य स:	विषकण्ठ:
गदा पाणौ यस्य सः	गदापाणि:

बहुव्रीहि-समास-अभ्यासः

दश आननानि यस्य सः	दशानन:	समानाधिकरण-बहुव्रीहि:
न विद्यते धनं यस्य सः	अधन:	नञ्-बहुव्रीहि:
पाशः हस्ते यस्य सः	पाशहस्तः	व्यधिकरण-बहुव्रीहि:
पद्मं नाभौ यस्य सः	पद्मनाभः	व्यधिकरण-बहुव्रीहि:
पीतम् अम्बरं यस्य स:	पीताम्बरः	समानाधिकरण-बहुव्रीहि:
भार्यया सह वर्तते इति	सभार्यः	सह-पूर्वपद-बहुव्रीहि:

सन्नन्ता:

- भक्त: भगवद्गीतां **पठितुम् इच्छति** ।
- भक्त: भगवद्गीतां **पिपठिषति** ।

- भक्तस्य भगवद्गीतां **पठितुम् इच्छा** अस्ति ।
- भक्तस्य भगवद्गीतां **पिपठिषा** अस्ति ।

- भक्त: भगवद्गीतां **पठितुम् इच्छु:** अस्ति ।
- भक्त: भगवद्गीतां **पिपठिषु:** अस्ति ।

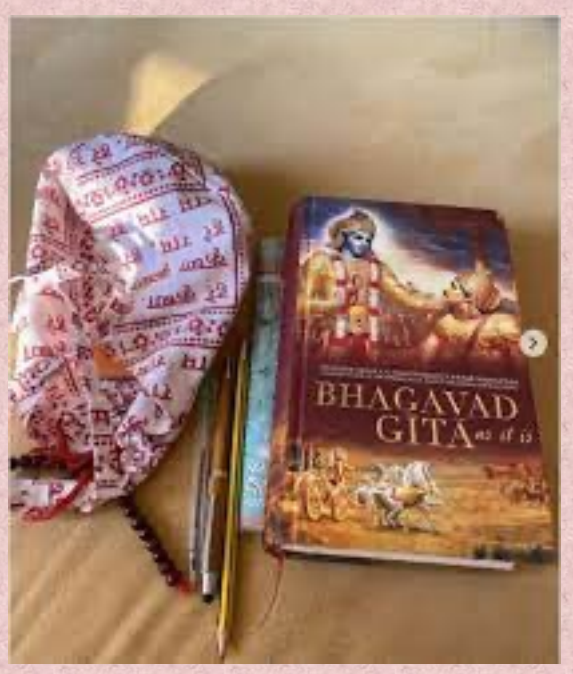

सन्नन्ता:

बालक: पठितुम् इच्छति ।	बालक: **पिपठिषति** ।
बालिका: पठितुम् इच्छन्ति ।	बालिका: **पिपठिषन्ति** ।
बालक: ज्ञातुम् इच्छति ।	बालक: **जिज्ञासति** ।
शिशु: पातुम् इच्छति ।	शिशु: **पिपासति** ।
गुरु: श्रोतुम् इच्छति ।	गुरु: **शुश्रूषते**।
छात्रा: वक्तुम् इच्छन्ति ।	छात्रा: **विवक्षन्ति** ।
भक्त: मोक्तुम् इच्छु: ।	भक्त: **मुमुक्षु:** ।

सुभाषितम् - १

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ।।

पदविभाग:

यथा, धेनुसहस्रेषु, वत्सः, विन्दति, मातरम्, तथा, पुराकृतम्, कर्म, कर्तारम् अनुगच्छति

अन्वय:

यथा वत्सः धेनुसहस्रेषु मातरं विन्दति तथा पुराकृतं कर्म कर्तारम् अनुगच्छति ।

सुभाषितम् - १

तात्पर्यम्

सहस्राधिकाः धेनवः सन्ति चेत् अपि वत्सः तासु धेनुषु स्वमातुः एव समीपं गत्वा तामेव अनुसरति । तथा एव अस्माभिः पूर्वजन्मनि कृतानि कर्माणि अस्मान् अनुसरन्ति एव ।

सुभाषितम् - २

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।।

पदविभाग:

मनसि, वचसि, काये, पुण्यपीयूषपूर्णाः, त्रिभुवनम्, उपकारश्रेणिभिः, प्रीणयन्तः, परगुणपरमाणून्, पर्वतीकृत्य, नित्यम्, निजहृदि, विकसन्तः, सन्ति, सन्तः, कियन्तः

अन्वय:

मनसि वचसि काये (च) पुण्यपीयूषपूर्णाः त्रिभुवनम् उपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः परगुणपरमाणून् नित्यं पर्वतीकृत्य निजहृदि विकसन्तः सन्तः कियन्तः सन्ति ?

सुभाषितम् - २

तात्पर्यम्

सज्जनानां स्वभावं वर्णयति कविः । सत्पुरुषाणां वचांसि मनांसि शरीराणि च अमृतेन पूर्णानि भवन्ति । तादृशेन अमृतपूर्णेन वचनेन चेतसा च ते सज्जनाः उपकारसहस्रेण लोके स्थितानां सर्वेषां जीविनामपि हितम् आचरन्ति । अपि च अन्येषु स्थिताः गुणाः अल्पाः चेदपि तान् एव बहु मत्वा, मनसि सन्तोषम् अनुभवन्ति । किन्तु एतादृशाः जनाः जगति कियन्तः सन्ति ?

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

- का कुमारं परिपालितवती ?
- ईश्वरः पार्वत्यै शिशोः कम् अकथयत् ?
- पार्वती शिशुं गृहीत्वा कुत्र अगच्छत् ?
- कुमारस्य जन्मोत्सवे के आनन्दिताः ?
- बाल्ये एव कुमार: कीदृश: आसीत् ?
- इन्द्रादयः देवाः कुमारेण सह कुत्र प्राविशन् ?

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

स्वर्गे के कुमारस्य स्वागतम् अकुर्वन् ?

क: सेनाधिपतिः ?

क: तारकासुरं मारितवान् ?

ससंन्दर्भ:

तारकवधार्थं कुमारं प्रेषयतु

अन्वयः - १

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुः मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्मारयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अन्वयः - १

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

चम्पूग्रन्थाः

- गद्यपद्यसम्मिश्रः 'चम्पूः'
- दण्डी चम्पूलक्षणम् - 'गद्यपद्यमयी काचित् चम्पूरित्यभिधीयते '
- प्राचीने काले अपि चम्पूग्रन्थाः आसन्
- चम्पूग्रन्थेषु प्रथमा नाम 'नलचम्पूः'
- त्रिविक्रमभट्टेन रचितः
- गद्यपद्यसम्मिश्ररचना ब्राह्मणग्रन्थेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु दृश्यते
- पञ्चतंत्र, हितोपदेशः, शुकसप्ततिः मिश्रशैली
- कालिदासभासादीनां नाटकेषु

चम्पूग्रन्थाः

- केवलगद्यस्य केवलपद्यस्य च अपेक्षया मिश्रशैली आकर्षिका
- पद्यकाव्ये एकस्मिन् सर्गे एकमेव छन्दः, चम्पूकाव्ये तथा नियमः न भवति
- स्वसामर्थ्यं प्रदर्शयितुं चम्पूकाव्यम् उत्तमं क्षेत्रम्
- बहवः कवयः चम्पूग्रन्थान् अधिकतया लिखितवन्तः
- २८५ चम्पूकाव्यानि
- ७४ रामायणं, महाभारतं, भागवतं, जैनपुराणानि, शैवपुराणानि मूलस्रोतांसि
- चम्पूग्रन्थाः अधिकतया दक्षिणभारतीयैः रचिताः
- तस्य कारणम्

चम्पूग्रन्थाः

- विभागाः
  - पौराणिककथा ऐतिहासिककथा
    - ❖ नलचम्पूः, वरदाम्बिकापरिणयः
  - काल्पनिककथा
    - ❖ विक्रमसेनचम्पूः, उदयसुन्दरीकथा
  - तीर्थक्षेत्रादिवर्णनम्
    - ❖ विश्वगुणादर्शचम्पूः, यात्राप्रबन्धः
  - दार्शनिकविचारम्
    - ❖ तत्वगुणादर्शः, विद्वन्मोदतरङ्गिणी

चम्पूग्रन्था:

- नलचम्पूः - त्रिविक्रमभट्ट:
- यशस्तिलकचम्पूः - सोमेश्वरसूरि:
- चम्पूरामायणम् - भोजदेव:
- चम्पूभारतम् - अनन्तभट्ट:
- नीलकण्ठविजयचम्पूः - नीलकण्ठदीक्षित:
- विश्वगुणादर्शचम्पूः - वेङ्कटाध्वरि:
- वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः - तिरुमलाम्बा

भोजदेवः

- 'चम्पूरामायणं'
- विदर्भदेशस्य राजा
- स्वयं कविः
- सरस्वती-कण्टाभरणम्, श्रृङ्गारप्रकाशः, शब्दानुशासनम्
- रामायणस्य एव कथा
- 'चम्पूरामायणं - बालकाण्डतः युद्धकाण्डपर्यन्ता कथा पञ्चसु काण्डेषु
- बहूनि व्याख्यानानि

अनन्तभट्टः

- 'चम्पूभारतम्'
- महाभारतस्य कथा
- १२ स्तबकानि
- शैली प्रौढा
- ये व्युत्पत्तिम् इच्छन्ति चम्पूरामायणं चम्पूभारतम्
- विचित्रकल्पना, शब्द-चमत्कार:
- बहूनि व्याख्यानानि

त्रिविक्रमभट्टः

- नलचम्पूः मदालसाचम्पूः
- राष्ट्रकूटराजस्य तृतीय-इन्द्रस्य आस्थानकविः
- नलचम्पूः आदिमा
- नलदमयन्तीकथा
- प्रौढा शैली
- क्रियापदानां विविधानि रूपाणि

नीलकण्ठदीक्षितः

- 'नीलकण्ठविजयचम्पूः'
- समुद्रमथनकथा
- अप्पय्यदीक्षितस्य सहोदरः
- मधुरैपाण्ड्यराजस्य तिरुमलनायकस्य आस्थानपण्डितः
- महाकाव्यद्वयम्, नाटकं, शतकद्वयं, दर्शनग्रन्थान्
- ३२ ग्रन्थाः
- विडम्बनात्मकचित्रणे निपुणः
- मनोहरवर्णनानि

वेङ्कटाध्वरिः

- विश्वगुणादर्शनामकस्य रचयिता
- हस्तिगिरिचम्पूः, लक्ष्मीसहस्रं, यादवपाण्डवीयं, सुभाषितकौस्तुभः
- नीलकण्ठदीक्षितस्य समकालीनः
- वेङ्कटाध्वरिः श्रीवैष्णवमतानुयायी
- स्तबकादिभागा: न सन्ति
- पद्यभाग: अधिक: